

مهدویت در تفسیر عیاشی

مرتضی عبدی چاری^۱

چکیده

«تفسیر عیاشی»، نوشته محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی، (از محدثان مشهور شیعه) یکی از آثار است که روایات مهدوی را در خود جای داده است.

در این مقاله، نگارنده ابتدا به بررسی شخصیت این مفسر، پرداخته و سپس به دنبال پاسخ به این پرسش است که در کتاب تفسیر عیاشی موضوعات مهدوی بر اساس آیات قران دارای چه جایگاهی بوده و توجه مولف بر چه موضوعاتی تمرکز داشته است. نوشتار پیش رو، با روش توصیفی می‌کوشد تنها تصویری روشن از روایات مهدوی محمد بن مسعود ارائه کند. یافته‌ها نشان می‌دهند در این تفسیر ذیل چهل آیه، روایات متعددی در حوزه مهدویت نقل شده‌اند. در این روایات موضوعاتی چون مقام و نسب امام مهدی، یاران، ظهور، غلبه اسلام و رجعت دیده می‌شوند که مورد نیاز فضای جامعه و به مطالبات فکری مسلمانان توجه داشته است.

واژگان کلیدی: مهدویت، تفاسیر روایی، تفسیر عیاشی، روایات مهدوی.

۱. دکترای تخصصی علوم قرآن و حدیث پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، m.abdichari@isca.ac.ir

در کتاب‌های حدیثی، روایات فراوانی مرتبط با موضوع مهدویت ثبت شده‌اند که در طول دوران، با رویکردهای متفاوتی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. گاهی موارد تنها با جمع آوری روایات، معجم نگاری‌هایی شکل گرفته‌اند، مانند معجم احادیث امام مهدی^۱. در برخی موارد، برای تحلیل مسائل تاریخی از روایات و گزارش‌های تاریخی مهدوی استفاده شده است؛ مانند موسوعه امام مهدی^{عج} که در آن روایات متعددی برای سامان بخشیدن به مباحث تاریخی مورد استناد قرار گرفته‌اند.^۲

اما امروزه در حوزه مهدویت، پژوهش‌های مسئله محور و جزئی تر ضرورت دو چندان دارند. کتاب «تفسیر عیاشی»، نوشته محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی، (از محدثان مشهور شیعه) یکی از آثاری است که روایات مهدوی را در خود جای داده است.

در مورد این محدث، مقالات گوناگونی به رشته تحریر در آمده‌اند. آیت الله استادی در مقاله‌ای با عنوان «تفسیر عیاشی و مولف آن»^۳ به معرفی مولف و کتاب شناسی آن پرداخته است. مقاله‌ای دیگر با عنوان «تفسیر عیاشی و بازیابی اسانید روایات آن در شواهد التنزیل»، به این بحث اشاره دارد که سندهای روایات تفسیر عیاشی، از سوی یکی از ناسخان حذف شده است. از این رو برخی از تفسیرپژوهان بر این باورند که اسناد شمار بسیاری از روایات این تفسیر را در شواهد التنزیل حاکم حسکانی می‌توان یافت؛ اما این دیدگاه از دقت و قوت علمی لازم برخوردار نیست.^۴ در مقاله ای دیگر با عنوان بررسی دلالتی روایات تحریف نما در تفسیر عیاشی به بررسی اعتبار روایات عیاشی پرداخته شده است.^۵

با این وصف، مقاله‌ای با رویکرد پردازش به روایات مهدوی یافت نشد. از این رو این نوشتار در صدد

۱. علی کورانی و همکاران، معجم الأحادیث الإمام المهدی.

۲. صدر، سید محمد، تاریخ الغیبه صغری.

۳. تفسیر عیاشی و مؤلف آن؛ استادی، رضا؛ کیهان اندیشه «خرداد و تیر ۱۳۷۰ - شماره ۳۶ (۱۲ صفحه - از ۴ تا ۱۵).

۴. طباطبایی، سید کاظم؛ رضی، طاهره؛ مقالات و بررسی‌ها بهار ۱۳۸۵ - شماره ۹۰ رتبه علمی-پژوهشی (وزارت

علوم) / ISC (صفحه - از ۱۲۹ تا ۱۴۸).

۵. حدادیان، عبدالرضا؛ مؤدب، سید رضا؛ حدیث پژوهی پاییز و زمستان ۱۳۹۱ - شماره ۸ رتبه علمی-پژوهشی (وزارت

علوم) / ISC (صفحه - از ۱۴۱ تا ۱۶۶)

وصف روایات بر آمده است.

شخصیت شناسی

محمد بن مسعود بن محمد بن عیاشی سمرقندی کوفی، کنیه اش ابوالنضر و معروف به «عیاشی»، از اعیان علما و از اکابر فقه‌های شیعه است. وی در علوم متعدد مانند فقه، ادب، حدیث و تفسیر تبحر فراوان داشته است.^۱

عیاشی در آغاز با توجه به محیط نشو و نمای خود که حدود سمرقند و بخارا بوده و اکثر ساکنان آن دیار از فقه اهل سنت پیروی می‌کردند، پیرو مکتب فقهی اهل سنت بود؛ ولی در اثر مطالعه و ممارست در کتاب‌های شیعه، توفیق نصیب او گردید و مکتب پر فیض فقه جعفری را پذیرفت و تمامی ترکه پدر را که بالغ بر سیصد هزار دینار بود در راه علم و نشر حدیث انفاق و خرج نمود.^۲

عیاشی در ادامه فعالیت‌های علمی خود از جایگاه خاص و برتری برخوردار گردید به گونه ای که در منابع فهرست نگاری بالغ بر ۱۰۰ اثر ذکر شده است از جمله: کتاب التفسیر، کتاب الصلاة، کتاب الطهارات، کتاب مختصر الصلاة، کتاب مختصر المحیض، کتاب الصوم، کتاب مختصر الصوم، کتاب الجنائز، کتاب مختصر الجنائز، کتاب المناسک، کتاب مختصر المناسک، کتاب العالم و المتعلم، کتاب الدعوات، کتاب الزکاة، کتاب قسم الزکوات، کتاب زکاة الفطرة، کتاب الأشربة، کتاب حد الشارب، و...^۳

با اینکه تاکنون وفات عیاشی مشخص نشده است،^۴ زرکلی صاحب الاعلام وفات او را حدود (۳۲۰ قمری مطابق ۹۳۲ میلادی) اعلام می‌کند.^۵

۱. نجاشی، احمد بن علی، الرجال، ص ۲۵۰؛ طوسی، محمد بن الحسن، فهرست، ص ۳۹۶.

۲. همان.

۳. طوسی، محمد بن الحسن، فهرست، ۳۹۹-۴۰۰.

۴. بابایی در کتاب مکاتب تفسیری می‌نویسد: تاریخ تولد و وفات او معلوم نشده است، ولی او را از مشایخ کَشّی، - که در نیمه دوم سده چهارم می‌زیسته - و از - طبقه کلینی، معرفی کرده‌اند (به الذریعة، ج ۴، ص ۲۹۵؛ تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام، ص ۳۳۲ بنگرید) و همینطور به کتاب کَشّی، در رجال خود فراوان از او روایت کرده است. (اختیار معرفة الرجال معروف به رجال کَشّی، ج ۱، ص ۱۰، ۱۳، ۲۰، ۳۴، ۵۶، ۶۹، ۷۵ و ۱۲۲ حدیث‌های ۵، ۶، ۹، ۱۴، ۲۸، ۴۰، ۴۷ و ۵۵ بنگرید). بابایی،

علی اکبر، مکاتب تفسیری، ج ۱، ص ۳۲۹.

۵. زرکلی، خیرالدین، الاعلام قاموس تراجم، ج ۷، ص ۹۵.

معرفی تفسیر عیاشی

معروف ترین اثر وی کتاب التفسیر است. در این که وی؛ کتاب تفسیری داشته است، تردیدی نیست، زیرا نجاشی و شیخ طوسی و ابن ندیم هر سه از کتاب تفسیر داشتن وی خبر داده‌اند.^۱ شیخ طوسی و نجاشی برای تفسیر او سند ذکر کرده‌اند.^۲ حاکم حسکانی از دانشمندان قرن پنجم در *شواهد التنزیل*^۳ و طبرسی، در *مجمع البیان*^۴ و ابن شهر آشوب در *مناقب*^۵ از تفسیر او روایت نقل کرده‌اند و این تفسیر یکی از مصادر مصباح کفعمی به شمار آمده است.^۶

این تفسیر در دو جلد بوده که دانشمندان و علمای تفسیر از آن روایت می‌کرده‌اند؛ اما متأسفانه در قرن‌های بعدی، قسمت دوم این کتاب ناپدید می‌شود و لذا تنها تا آخر سوره کهف موجود است. نسخه موجود نیز، بدون اسناد راویان آن است؛ ظاهراً یکی از نسخه‌برداران کتاب، برای سهولت و آسانی مطالعه و استتساخ، اسنادش را حذف کرده و زینانی جبران ناپذیر بر آن وارد ساخته است.^۷

علامه مجلسی رحمته الله، فرموده است: دو نسخه قدیمی از این تفسیر را دیده‌ایم،^۸ اما در این که این تفسیر

۱. نجاشی، احمد بن علی بن احمد، رجال النجاشی، ص ۲۴۸؛ طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، الفهرست، ص ۲۱۲ رقم ۶۰۴؛ ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست لابن ندیم، ص ۲۴۱.

۲. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، الفهرست، ص ۲۱۵، رجال النجاشی، ص ۲۵۰.

۳. حسکانی، حاکم، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی آیات النازلة فی اهل البیت علیهم السلام، ج ۱، ص ۲۲۳، ح ۲۳۱، ص ۳۵۱ و ح ۳۶۴، ص ۳۵۶ و ح ۳۶۸ و ح ۵۵۸، ص ۵۹۵ و ج ۲، ص ۱۶۰، ح ۷۸۵ و ص ۲۷۰، ح ۹۰۵ و ۹۰۴، ص ۳۵۸، ح ۱۰۰۴ و ص ۴۰۳، ح ۱۰۵۴ و ص ۴۱۷، ح ۱۰۴۷. در این موارد از تفسیر و کتاب وی نقل کرده و در موارد دیگری مانند: ج ۱، ص ۴۷، ح ۴۱، ص ۱۳۴ و ح ۱۴۴ و ۱۴۵، ص ۱۷۳، ح ۱۸۵، ص ۱۷۸، ح ۱۹۰، ص ۱۸۳، ح ۱۹۶ و ص ۱۸۷، ح ۲۰۰ و ص ۱۹۱، ح ۲۰۳ و ص ۲۶۸، ح ۲۶۳ و ص ۴۲۲، ح ۴۵۰ و ۴۵۱ و ج ۲، ص ۴۳۰، ح ۱۰۹۰ بدون واسطه از خود عیاشی، رحمة الله علیه، نقل کرده که با توجه به فاصله زمانی بین حاکم حسکانی و عیاشی، ظاهر این است که در آن موارد نیز از تفسیر او نقل کرده است.

۴. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۷، ح ۱۸، ح ۳۱، ح ۸۲ و ۱۲۸ و ج ۲، ص ۲۷۴ و ۲۷۶. (در فضل سوره فاتحه و در آخر سوره فاتحه قبل از «النظم» و ذیل آیه ۶۳ بقره و آیات ۱۸۴ و ۱۸۵ آل عمران).

۵. مازندرانی، ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، ج ۲، ص ۳۴۲ و ج ۳، ص ۲۳ و ۱۰۴ و ج ۴، ص ۱۸۰.

۶. کفعمی، ابراهیم بن علی؛ مصباح الکفعمی او جنة الامان الواقیة و جنة الایمان الباقیة، ص ۷۷۳.

۷. ایازی، محمد علی، شناخت نامه تفاسیر، ص ۹۹.

۸. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام، ج ۱، ص ۲۸.

موجود عینا همان تفسیری است که عیاشی تألیف کرده و هیچ کم و زیاد و دخل و تصرفی در آن به وجود نیامده، جای تأمل است. اولاً معلوم نیست تفسیر موجود تمام تفسیری باشد که وی تألیف کرده است. تفسیر موجود تا سوره کهف است، ولی در شواهد التنزیل روایاتی مربوط به آیه ۴ قصص، ۲۴ صافات، ۲۰ طور، ۴ قلم، ۸ دهر و ۲ نبأ هم آمده است. با توجه به روایی بودن این تفسیر تمام مطالبی که آورده می‌شود صرفاً روایات است.

شخصیت رجالی

نجاشی، او را ثقه، صدوق و یکی از بزرگان شیعه معرفی کرده است.^۱ شیخ طوسی بر جلالت قدر و بصیر و مطلع بودن او به روایات و کثرت تألیفات و اعلم و افضل بودن او در زمان خود گواهی داده است.^۲ برخی نقل از ضعفا از جانب عیاشی متذکر شده اند^۳

مهدویت در تفسیر عیاشی

ایشان در حوزه مهدویت مطالب زیادی آورده است او ذیل ۴۰ آیه قرآن به بسیاری از موضوعات مهدویت از کلام ائمه اطهار علیهم‌السلام پرداخته است اهم موضوعات عبارتند از:

۱. مقام امام مهدی

عیاشی ذیل آیه «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ»^۴ با ذکر روایتی از امام صادق علیه‌السلام اینگونه بیان فرمود: منظور از حبه، فاطمه و منظور از سبع سنابل هفت نفر از اولادش است^۵ اولش امام

۱. نجاشی، ابوالحسین احمد بن علی بن احمد، رجال النجاشی، ص ۲۴۷.

۲. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، الفهرست، ص ۲۱۲، رقم ۶۰۴، طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، رجال طوسی، ص ۴۹۷.

۳. نجاشی، رجال، ص ۳۵۰ و طوسی، فهرست، ص ۳۹۶.

۴. مثل آنان که مالشان را در راه خدا اتفاق می‌کنند به مانند دانه‌ای است که از آن هفت خوشه برآید و در هر خوشه صد دانه باشد، و خداوند از این مقدار نیز برای هر که خواهد بیفزاید، و خدا را رحمت بی‌منتهاست و (به همه چیز) داناست (بقره، آیه ۲۶۱)

۵. حر عاملی در کتاب اثبات الهداه منظور امام از سبعة دو احتمال وجود دارد یکی اینکه ایشان به طور کلی فرمود هفت نفر از دوازده تا و احتمال دیگر اینکه چون متکلم امام صادق علیه‌السلام بود به هفت نفر بعد خودش اشاره کردند.

حسین علیه السلام و آرخش قائم علیه السلام است.^۱

۲. نسب امام مهدی

نسب امام مهدی از جمله موضوعاتی است که در تفسیر عیاشی بدان اشاره شده است. وی با ذکر روایتی از سلیم بن قیس در ذیل آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَارَ عَنَّمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَ أَحْسَنُ تَأْوِيلًا»^۲ با اشاره به اینکه امام مهدی علیه السلام از نسل پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اولاد حسین علیه السلام است به ظهور، عدالت گستری و بیعت کنندگان با ایشان بین رکن و مقام پرداخته است.^۳

۳. یاران حضرت مهدی علیه السلام

یاوران امام مهدی یکی دیگر از موضوعاتی است که در تفسیر عیاشی بدان اشاره شده است. در این خصوص به تعداد یاران و کیفیت جمع شدن آنان توجه شده است. وی تعداد یاران خاص امام مهدی و چگونگی آنها را در ذیل آیه «فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَ مَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنْ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرَبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَ جُنُودِهِ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهِ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَ اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ»^۴ و آیه «وَلَيُنَّ

۱. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۱۴۷.

۲. ای اهل ایمان، فرمان خدا و رسول و فرمانداران (از طرف خدا و رسول) که از خود شما هستند اطاعت کنید، پس اگر در چیزی کار به نزاع کشد آن را به حکم خدا و رسول بازگردانید اگر به خدا و روز قیامت ایمان دارید. این کار برای شما بهتر و خوش عاقبت تر خواهد بود (نساء: ۵۹).

۳. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۲۵۴.

۴. پس هنگامی که طالوت لشکر کشید، سپاه خود را گفت: خدا شما را به نهر آبی آزمایش کند، هر که از آن بپاشد از من و هم آیین من نیست، و هر که هیچ نپاشد یا کفی بیش برنگیرد از من و هم آیین من خواهد بود. پس همه سپاهش آشامیدند به جز عده قلیلی از آنها. و چون طالوت و سپاه مؤمنش از نهر گذشتند (و مواجه با دشمن شدند لشکر بیمناک گشته) گفتند: ما را تاب مقاومت جالوت و سپاه او نخواهد بود. آنان که به لقاء رحمت خدا و ثواب آخرت معتقد بودند (ثابت قدم مانده) گفتند: چه بسیار شده که گروهی اندک به یاری خدا بر سپاهی بسیار غالب آمده، و خدا با صابران است. (بقره: ۲۴۹).

أَحْرَزْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَى أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ لِيَقُولُوا مَا يَحْبِسُهُ إِلَّا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ * قَالَ لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةٌ أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ^۱ و آیه ﴿أَفَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ يَخْسِفَ اللَّهُ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ﴾^۲ بیان کرده است؛ نیز تعداد یاران عام حضرت در زمان خروج که کمتر از ده هزار نفر نیست، در ذیل آیه ﴿كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَ اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾^۳ اشاره کرده است.^۴

همچنین با استشهاد به روایتی از امام صادق در ذیل آیه ﴿وَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْلَمُونَ﴾^۵ گفته است: «وقتی امام ظهور کند ۲۷ مرد، که پانزده نفر آن از قوم موسی علیه السلام است - آنها که به حق و عدل داوری می کردند- و هفت نفر هم از اصحاب کهف است، به همراه یوشع وصی موسی علیه السلام، مؤمن آل فرعون، سلمان فارسی، ابادجانه انصاری و مالک اشتر خارج می شوند».^۶

۴. ظهور

الف) اصل ظهور

ظهور از موضوعات دیگری است که در تفسیر عیاشی بدان پرداخته شده است. عیاشی ذیل آیه ﴿لَوْ

. و اگر ما عذاب را از آن منکران معاد تا وقت معین (هنگام مرگ) به تعویق اندازیم آنها گویند: چه موجب تأخیر عذاب شد؟ آگه باشند که چون هنگام عذاب برسد هرگز از آنان بازگردانده نشود و آنچه بدان تمسخر می کردند سخت آنان را فرا گیرد.
. آنان که بر کردار زشت خود مکرها می اندیشند آیا از این بلا ایمنند که خدا ناگاه همه را به زمین فرو برد یا از جایی که بی نبرند عذابی به آنان رسد (نحل: ۴۵).

۳. پس هنگامی که طالوت لشکر کشید، سپاه خود را گفت: خدا شما را به نهر آبی آزمایش کند، هر که از آن بپاشد از من و هم آیین من نیست، و هر که هیچ نپاشد یا کفی بیش برنگیرد از من و هم آیین من خواهد بود. پس همه سپاهش آشامیدند به جز عده قلیلی از آنها. و چون طالوت و سپاه مؤمنش از نهر گذشتند (و مواجه با دشمن شدند لشکر بيمناك گشته) گفتند: ما را تاب مقاومت جالوت و سپاه او نخواهد بود. آنان که به لقاء رحمت خدا و ثواب آخرت معتقد بودند (ثابت قدم مانده) گفتند: چه بسیار شده که گروهی اندک به یاری خدا بر سپاهی بسیار غالب آمده، و خدا با صابران است. (بقره: ۲۴۹).

۴. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۱۳۴ و ۱۴۰-۱۴۱ و ۱۵۷ و ۲۶۱.

۵. و جماعتی از قوم موسی هستند که به دین حق هدایت کنند و به آن دین حکم و دادگری نمایند. (اعراف: ۱۵۹)

۶. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۳۲.

لَا أَحْرَزْنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ^۱ «أجل قریب» را به ظهور تاویل برده است؛^۲ همچنین وی آیه «الْيَوْمَ يَبْسُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَحْشَوْهُمْ وَ أَحْشَوْنِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا»^۳ و آیه «وَ يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَ يَقَطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ * لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَ يُبَيِّلَ الْبَاطِلَ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ»^۴ را به روز ظهور امام مهدی تاویل کرده که روز ناامیدی کفار و بنی امیه است.^۵

ب) نشانه‌های ظهور

نشانه‌های ظهور یکی دیگر از موضوعاتی است که در تفسیر عیاشی بدان پرداخته است. وی نشانه‌های ظهور امام مهدی را ذیل آیه «وَ لِكُلِّ وَجْهَةٍ هُوَ مُوَلِّبُهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»^۶ با ذکر روایتی طولانی از امام جعفر صادق علیه السلام بیان کرده است. آن نشانه‌ها عبارتند از: خروج سفیانی؛ خسف به بیداء؛ خسف در جزیره العرب؛ خسف در مشرق و مغرب؛ آوردن پرچم و پیراهن رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله. البته نظر عیاشی از آوردن این روایت ذیل آیه این بود که این آیه تأویلش جمع شدن یاران حضرت مهدی علیه السلام در زمان ابلاغ ظهور است که به مناسبت اشاره به وضعیت آن زمان، نشانه‌ها، بیعت‌کنندگان و سخنان حضرت پس از ظهور پرداخته است.^۷

خوف در زمان ظهور و گرسنگی قبل از ظهور از نشانه‌های دیگر ظهور است که عیاشی در ذیل آیه

۱. نساء: ۷۷؛ ابراهیم، ۴۴.

۲. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۲۵۸ و ج ۲، ص ۲۳۵.

۳. امروز کافران از این که به دین شما دستبرد زنند و اختلالی رسانند طمع برینند، پس شما از آنها بیمناک نگشته و از من بترسید. امروز (به عقیده امامیه و برخی اهل سنت روز غدیر خم و خلافت علی است) دین شما را به حد کمال رسانیدم و بر شما نعمتم را تمام کردم و بهترین آیین را که اسلام است برایتان برگزیدم (مائده: ۳).

۴. خدا می‌خواست که حق را با سخنان خود (که وعده پیروزی حق را داده است) ثابت گرداند و از بیخ و بن ریشه کافران را برکند. تا حق را محقق و پایدار کند و باطل را محو و نابود سازد هر چند بدکاران را خوش نیاید. (انفال: ۷-۸)

۵. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۲۹۲ و ج ۲، ص ۵۰.

۶. هر کسی را راهی است به سوی حق که بدان راه یابد (یا قبله‌ای است که به آن روی آورد) پس بشتابید به خیرات که هر

کجا باشید همه شما را خداوند (به عرصه محشر) خواهد آورد و محققا خدا بر همه چیز تواناست. (بقره: ۱۴۸)

۷. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۶۴-۶۷.

﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِيرٍ الصَّابِرِينَ﴾^۱ بیان کرده است. علاوه بر آن وی آوردن پرچم رسول الله در زمان ورود به نجف را مصداق آیه ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِّنَ الْعَمَامِ وَالْمَلَائِكَةِ وَفُضِيَ الْأَمْرُ وَ إِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ﴾. معرفی کرده است؛^۲ همچنین خروج سفیانی و خسف به بیدا را ذیل آیه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ مِّن قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرَّهَا فَنَّارًا لِّبَارِئَاتٍ أَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا﴾.^۳ و آیه ﴿أَفَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ يَخْسِفَ اللَّهُ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ﴾.^۴ مطرح کرده است.

عیاشی در ذیل آیه ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا حَيْرًا قُلْ اانتظروا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ﴾.^۵ به برخی نشانه‌های ظهور مانند طلوع شمس از مغرب، خروج دابه و دجال اشاره کرده گفته است: بعضی مردم با دیدن این نشانه‌ها بر عمل غیر ایمانی اصرار می‌کنند سپس آیات و نشانه‌ها می‌آید که در آن صورت ایمان برای آنها فایده‌ای ندارد. و در روایت دیگر اشاره دارد به اینکه زمانیکه خورشید از محل غروبش طلوع کند مردم در آن زمان همگی مؤمن

۱. بقره: ۱۵۵

۲. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۶۸.

۳. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۱۰۲.

۴. ای کسانی که به شما کتاب آسمانی داده شد، به قرآنی که فرستادیم که مصدق تورات و انجیل شماست ایمان آورید پیش از آنکه بر چهره‌هایی (از اثر ضلالت) خط خذلان کشیم و آنها را واژگون کنیم یا مانند اصحاب سبت بر آنها لعنت و عذاب فرستیم، و (بترسید که) قضای خدا واقع شدنی است. (نساء: ۴۷).

۵. آنان که بر کردار زشت خود مکرها می‌اندیشند آیا از این بلا ایمنند که خدا ناگاه همه را به زمین فرو برد یا از جایی که بی نبرند عذابی به آنان رسد؟ (نحل: ۴۵)

۶. آیا (منکران) انتظاری دارند جز آنکه فرشتگان (قهر) بر آنها درآیند و یا (امر) خدا (و یا قضای الهی) بر آنان فرا رسد (و همه هلاک شوند) یا برخی دلایل و آیات خدا آشکار شود؟ روزی که بعضی آیات (قهر) خدای تو بر آنها برسد آن روز هیچ کس را ایمانش نفع نبخشد اگر قبل از آن ایمان نیاورده و یا در ایمان خود کسب خیر و سعادت نکرده باشد. بگو: شما در انتظار (نتیجه اعمال زشت خود) باشید ما هم در انتظار هستیم. (انعام: ۱۵۸).

می‌شوند.^۱

ج) برخی وقایع بعد از ظهور

در تفسیر عیاشی درباره ظهور برخی وقایع در زمان ظهور نیز اشاره شده است؛ مثلاً کشته شدن ابلیس در زمان ظهور به دست امام مهدی را تاویل آیه «إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ»^۲ معرفی کرده است.^۳

همچنین اولین بیعت کننده با امام مهدی علیه السلام پس از ظهور، حضرت جبرئیل علیه السلام دانسته است^۴ انتقام از خون امام حسین یکی دیگر از وقایعی است که بعد از ظهور رخ خواهد داد. عیاشی با استناد به روایتی از امام صادق در ذیل آیه «وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا»^۵ ثابت کرد که منظور از مظلوم در آیه امام حسین علیه السلام است و منظور از منصور در آیه حضرت مهدی علیه السلام است لذا منصور انتقام خون مظلوم را می‌گیرد.^۶

عیاشی با ذکر روایتی در ذیل آیه «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»^۷ از امام باقر علیه السلام به موضوعات زیادی در حوزه مهدویت اشاره کرده است موضوعاتی مانند: بشارت به ظهور؛ آینده بشریت؛ غیبت؛ سخنان حضرت بعد از ظهور؛ اصحاب امام و تعداد آنها؛ چگونگی جمع شدن و محل خروج یاران خاص امنیت جهانی؛ احیای قرآن؛ بیعت-

۱. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۲۸۴-۲۸۵.

۲. حجر: ۳۸.

۳. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۲۴۲.

۴. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۲۵۴.

۵. و هرگز نفس محترمی که خدا قتلش را حرام کرده مکشید مگر آنکه به حکم حق مستحق قتل شود، و کسی که خوشش به مظلومی و ناحق ریخته شود ما به ولی او حکومت و تسلط (بر قاتل) دادیم پس (در مقام انتقام) آن ولی در قتل و خونریزی اسراف نکند که او از جانب ما مؤید و منصور خواهد بود. (اسرا، آیه ۳۳)

۶. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۲۹۱-۲۹۲.

۷. و (ای مؤمنان) با کافران بجنگید تا دیگر فتنه و فسادى نماند و آیین همه دین خدا گردد، و چنانچه دست (از کفر) کشیدند خدا به اعمالشان بیناست. (انفال، آیه ۳۹)

کنندگان؛ اقامه سنن؛ امدادهای غیبی؛ خروج سفیانی؛ خسف به بیداء و غلبه کامل اسلام.^۱

۵. غلبه اسلام

عیاشی ذیل آیه «أَفَعَبَّرَ دِينَ اللَّهِ يَبْعُونَ وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً وَ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ»^۲. با نقل روایاتی به غلبه کامل اسلام تأویل بردند.^۳ ایشان ذیل آیه «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»^۴ با ذکر تمثیلی از زبان امام صادق علیه السلام مطرح کرد. امام فرمود: «اسلام همانند تاریکی شب که در تمام منافذ دنیا نفوذ می‌کند، سراسر گیتی را فرا خواهد گرفت»^۵. ایشان در ذیل آیه «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينَ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ»^۶ علاوه بر مطالب بالا نکته‌ای اضافه می‌کند و آن اینکه این غلبه در زمان رجعت رخ خواهد داد.^۷

۶. رجعت

رجعت از دیگر موضوعاتی است که در تفسیر عیاشی بدان اشاره شده است. عیاشی امکان رجعت را با کمک آیه «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ»^۸ اثبات کرده است. بر

۱. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۵۶-۶۱.

۲. آیا کافران، دینی غیر دین خدا را می‌طلبند؟ و حال آنکه هر که در آسمانها و زمین است خواه ناخواه مطیع امر خداست و همه به سوی او رجوع خواهند کرد. (آل عمران: ۸۳)

۳. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۱۸۳.

۴. و (ای مؤمنان) با کافران بجنگید تا دیگر فتنه و فسادى نماند و آیین همه دین خدا گردد، و چنانچه دست (از کفر) کشیدند خدا به اعمالشان بیناست. (انفال: ۳۹)

۵. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۵۶-۶۱.

۶. اوست خدایی که رسولش (محمد مصطفی صلی الله علیه و آله) را به هدایت خلق و ابلاغ دین حق فرستاد تا آن را هر چند مشرکان خوش نداشتند بر همه ادیان عالم غالب گرداند. (صف: ۹؛ توبه: ۳۳).

۷. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۸۷.

۸. آیا ندیدید آنهایی را که از ترس مرگ از دیار خود بیرون رفتند که هزارها تن بودند، خدا فرمود که تمام بمیرید (همه مردند) سپس آنها را زنده کرد، زیرا خدا را در حق بندگان فضل و کرم بسیار است، و لیکن بیشتر مردم سپاسگزار نیستند.

(بقره: ۲۴۳)

اساس این آیه ، وی زنده شدن افرادی را که از بیم مرگ از خانه هایشان خارج و خداوند [با دعای پیامبر زمان] زنده شدند و به زندگی عادی خود پرداختند دلیل بر امکان رجعت در زمان ظهور می‌داند.^۱ همچنین وی در ذیل آیه ﴿وَأَفْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ بَلَىٰ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ * لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يُخْتَلَفُونَ فِيهِ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا كَاذِبِينَ * إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾.^۲ با ذکر دو روایت به مسئله رجعت و رجعت‌کنندگان اشاره دارد.^۳

او ظهور امام مهدی علیه السلام و حکومت‌شان و رجعت امام حسین علیه السلام به همراه هفتاد نفر از یاران شهیدش پس از ظهور و همینطور رحلت امام مهدی علیه السلام، غسل دادن و کفن کردن امام توسط امام حسین علیه السلام و محل دفن آن حضرت؛ همه و همه را بر اساس روایتی در ذیل ﴿وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا * فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولًا * ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا﴾.^۴ بیان کرده است.^۵

۱. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۱، ص ۱۳۰.

۲. و کافران با مبالغه و تأکید کامل به خدا قسم یاد می‌کنند که هرگز کسی که مرد خدا او را زنده نخواهد کرد (و قیامتی وجود نخواهد داشت) چرا، البته قیامت وعده حتمی خداست و لیکن اکثر مردم از آن آگاه نیستند. (۳۸) تا (در آن روز محشر) آنچه را که در آن اختلاف می‌کنند آشکار و مبین گرداند و تا کافران کاملا به دروغ و اندیشه غلط خود آگاه شوند. (۳۹) ما به امر نافذ خود هر چه را اراده کنیم همین که گوئیم موجود باش، همان لحظه موجود خواهد شد. (۴۰)

۳. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۲۵۹-۲۶۰.

۴. و در کتاب (تورات)، یا در لوح محفوظ و کتاب تکوین الهی) خبر دادیم و چنین مقدر کردیم که شما بنی اسرائیل دو بار حتما در زمین فساد و خونریزی می‌کنید و تسلط و سرکشی سخت ظالمانه می‌یابید پس چون وقت انتقام اول فرا رسد بندگان سخت جنگجو و نیرومند خود را (چون بخت النصر) بر شما برانگیزیم تا آنجا که در درون خانه‌های شما نیز جستجو کنند. و این وعده (انتقام خدا) حتمی است. آن گاه شما را به روی آنها برگردانیم و بر آنها غلبه دهیم و به مال و فرزندان مدد بخشیم

و عدّه (جنگجویان) شما را بیشتر (از دشمن) گردانیم. (اسرا، ۴-۶)

۵. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۲۵۹-۲۶۰.

نتیجه گیری

تفسیر عیاشی که به وسیله محمد بن مسعود در دوران غیبت صغرا به فرجام رسیده است در ذیل آیات متعدد قرآن به موضوع مهدویت توجه داشته است. و این نشان می‌دهد مهدویت از دغدغه مسلمانان و به تبع مخالفین آن حضرت بوده است. نکته جالب این در آوردن نوع روایات تفسیری معصومین علیهم‌السلام دیده می‌شود از این روی در این تفسیر که به موضوعات متنوعی از جمله مقام امام مهدی، غلبه اسلام، رجعت پرداخته است. بیشترین مباحث وی به آموزه ظهور و مسائل پیرامونی آن اشاره دارد و این حاکی از نیاز جامعه آن رو به مسئله ظهور را نشان می‌دهد. البته این تفسیر تمامی مباحث قرآنی - حدیثی مهدویت مانند غیبت، انتظار، دوران ظهور را در خود جای نداده است و از این جهت با تفاسیر دیگر شیعی تمایز دارد.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، *الفهرست*، ترجمه و تحقیق: محمد رضا تجدد، (انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶ش).
۲. استادی، رضا؛ *تفسیر عیاشی و مؤلف آن*؛ کیهان اندیشه، خرداد و تیر ۱۳۷۰ - شماره ۳۶ (۱۲) صفحه - از ۴ تا ۱۵).
۳. ایازی، محمد علی، *شناخت نامه تفاسیر*، کتاب مبین، رشت - ایران، چاپ اول، ۱۳۷۸ش.
۴. بابایی، علی اکبر، *مکاتب تفسیری*، سمت/پژوهشکده حوزه و دانشگاه - تهران، چاپ: اول، ۱۳۸۶/۱۳۸۱.
۵. حدادیان، عبدالرضا؛ مؤدب، سید رضا؛ *بررسی دلالتی روایات تحریف نما در تفسیر عیاشی*، حدیث پژوهی پاییز و زمستان ۱۳۹۱ - شماره ۸ رتبه علمی-پژوهشی از ۱۴۱ تا ۱۶۶
۶. حسکانی، حاکم، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی آیات النازلة فی اهل البيت* علیهم السلام، تحقیق: شیخ محمد باقر محمودی، مجمع احیاء فرهنگ اسلامی وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.
۷. زرکلی، خیرالدین، *الاعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین و المستشرقین*، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۲۰ق.
۸. صدر، محمد، *تاریخ عصر غیبت*، دار التعارف للمطبوعات، بیروت (لبنان)، ۱۴۱۲ ه. ق
۹. طباطبایی، سید کاظم؛ رضی، طاهره؛ *تفسیر عیاشی و بازیابی اسانید روایات آن در شواهد التنزیل*، مقالات و بررسی ها بهار ۱۳۸۵ - شماره ۹۰ - از ۱۲۹ تا ۱۴۸).
۱۰. طبرسی، ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، انتشارات ناصر خسرو، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۲ش.
۱۱. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن معروف به شیخ الطائفة، *فهرست کتب الشیعة و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول*، چاپ عبدالعزیز طباطبائی، قم، ۱۴۲۰ق.
۱۲. عاملی، محمد بن حسن حر، *اثبات الهداة بالانصوص و المعجزات*، ۵جلد، اعلمی - بیروت، چاپ: اول، ۱۴۲۵ق.

١٣. عياشي، محمد بن مسعود سمرقندي، كتاب التفسير، تهران: اعلمي، ١٤١٧ق.
١٤. كوراني، علي و همكاران، معجم الأحاديث الإمام المهدي عليه السلام، تحقيق مؤسسه معارف اسلامي، ناشر: مسجد مقدس جمكران قم (ايران)، ١٤٢٨ هـ. ق.
١٥. كفعمي، ابراهيم بن علي؛ مصباح الكفعمي او جنة الامان الواقية و جنة الايمان الباقية، منشورات الرضى زاهدي، بي تا.
١٦. مازندراني، ابن شهر آشوب، ابن ابي نصر بن ابي حبيش السروي، مناقب آل ابي طالب عليهم السلام، تصحيح و شرح و مقابلة: لجنة من أساتذة النجف الأشرف، الحيدرية - النجف الأشرف، المكتبة الحيدرية - النجف الأشرف، ١٣٧٦ - ١٩٥٦م.
١٧. مجلسي، محمد باقر بن محمد تقى، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، ١١٠ جلد، مؤسسة الوفاء بيروت، - لبنان، ١٤٠٤ ق.
١٨. نجاشي، ابوالحسين احمد بن علي بن احمد، رجال النجاشي، جماعة المدرسين في الحوزة العلمية، مؤسسة النشر الإسلامي، قم، چاپ شش، ١٣٦٥ش.

